

NJEGOŠEVA GROBNICA NA LOVĆENU

František Šístek

This paper outlines the successive architectural changes, ideological appropriations and re-interpretations of the tomb of the Montenegrin ruler and poet Petar II. Petrović Njegoš (1813–1851) on the top of Mount Lovćen. Njegoš has been traditionally regarded as the greatest South Slavic poet of the 19th century. Since his burial in a simple Christian Orthodox chapel until the First World War, his final resting place was interpreted as a symbol of Montenegrin freedom and independence as well as that of the yet unfinished, wider struggle for the national liberation and unity of the Serbs and other South Slavs. Therefore, it doesn't surprise that changes concerning Njegoš's burial place, which followed after the First World War, were the matter of great political and ideological interest as well as the cause of many heated debates.

Bilo koja geografska tačka ili materijalni objekat može postati spomen mjesto¹ (*lieu de mémoire*) ako mu je u kolektivnoj imaginaciji određene ljudske grupe dat odgovarajući relevantni značaj. Planine, naročito one koje u konkretnoj sredini predstavljaju izrazite prirodne dominante, nepredvidive i beskompromisne,

¹ Prva verzija ovog rada je prezentirana kao izlaganje u okviru međunarodne konferencije *Paměť míst, události a osobnosti: historie jako identita a manipulace / Mémoire des lieux, des événements et des figures : l'histoire comme identité et manipulation*, održane u Pragu 5. – 7. novembra 2009, koju su organizovali Češko-francusko-slovačka komisija istoričara i Institut za istoriju Češke akademije nauka. Češka verzija je objavljena u zborniku s konferencije, vidi: František Šístek: Njegošova hrobka na Lovćenu: proměny a reinterpretace místa paměti v kontextu sukcesivních politických,

direktno mame stanovništvo koje živi u njihovoj sjeni, da im prida vlastitu simboliku i da ih na taj način „humanizira“. Planine su često – kroz razne epohe i kulture – postajale mjesta opredena mitološkim i vjerskim legendama (Olimp, Ararat, Kailas, Adamov Vrh) a u novija vremena i nacionalnim simbolima (Ržip, Tatre, Fudži...). Kao veoma korisni se ovdje pokazuju pojmovi historijskog sociologa Anthony D. Smitha, koji u vezi sa prisvajanjem izabranih dijelova prirodne sredine za potrebe nacionalnih diskursa govori o „teritorijalizaciji sjećanja“, „istorizaciji prirode“ i analogno „naturalizaciji istorije“.²

Među najupadljivije dominante evropskog dijela istočnog Sredozemlja spada planinski masiv Lovčena, koji se iznad jedinog sredozemnog fjorda – Boke Kotorske uzdiže u visinu od 1749 metara. Neprevidiv je kako prilikom pogleda sa mora i uskog suptropskog pojasa uz Jadran, koji je u novoj historiji pripadao Mletačkoj Republici a kasnije i Habzburškoj Monarhiji, tako i pri pogledu iz unutrašnjosti. U jugoistočnom dijelu njegovog podnožja leži Cetinje, historijski glavni grad Crne Gore, a masiv je dobro vidljiv i iz cijele oblasti Skadarskog jezera i sjeverne Albanije, koja je sve do početka 20. vijeka pripadala Osmanskom carstvu. Lovćen tako karakteriše donekle ambivalentan položaj. U modernoj epohi uvijek je prije svega simbolizirao Crnu Goru, koju je u mislima njenog stanovništva i stranaca vizualno oličavao, ali ne leži u sredini zemlje već na njenim granicama. U narodnoj mitologiji tradicionalno je shvaćan kao boravište jedne od vila koja ima sposobnost da utiče na vremenske prilike u području južnog Jadrana. Međutim, od polovine 19. vijeka postao je prvenstveno simbol crnogorske

ideologických a nacionálních projektů, 1845–2010. In: Milan Hlavačka; Antoine Marès; Magdaléna Pokorná et al, eds.: *Paměť míst, události a osobnosti. Historie jako identita a manipulace*, Praha 2011, 392-422.

² Antony D. SMITH, *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford and New York 2003, s. 134-136.

državnosti, slobode i nezavisnosti od okolnih država. Svoje savremeno značenje u političkom i kulturnom diskursu Lovćen je stekao prije svega spajanjem sa ličnošću Petra II Petrovića Njegoša (1813-1851, vladao 1830-1851), posljednjeg teokratskog vladara Crne Gore i najznačajnijeg južnoslovenskog pjesnika 19. vijeka, koji je jedan od njegovih vrhova, Jezerski vrh, izabrao za mjesto svog posljednjeg prebivališta.

U ovom članku ćemo pokušati sumirati priču o Njegoševoj grobnici od njenog nastanka do sadašnjosti, s posebnim osvrtom na sukcesivnu konceptualizaciju Lovćena u crnogorskom i širem, srpskom i južnoslovenskom diskursu od polovine 19. vijeka pa sve do naših dana. U vezi sa promjenama političkih režima, državnih granica i ideologija, te kristalizacijom novodobih južnoslovenskih identiteta postepeno je došlo do znatne diversifikacije i konfliktnih, međusobno neuskladivih tumačenja značenja Njegoševe grobnice. Obzirom na veliki značaj Lovćena i samog Njegoša za Crnogorce, Srbe i ostale Jugoslovane ova grobnica je u toku 19. i 20. vijeka u više navrata postala predmet pokušaja aktualizovanih reinterpretacija, koje su se ispoljavale ne samo kroz promjene vremenskih diskursa, već i kroz dva kontroverzna preuređenja grobnice. Istorija ovog spomen mjesta nam obzirom na njegov dugotrajno središnji položaj u nizu promjena političkih ideologija i nacionalnih diskursa može poslužiti kao svojevrsni ključ za razumjevanje nekih suštinskih karakteristika sukcesivnih državno-političkih ideologija i suparničkih nacionalnih identiteta u ovoj oblasti jugoistočne Evrope.³

³ Savremene dokumente o posjeti kralja Aleksandra i prenošenju Njegoševih ostataka u septembru 1925. priredio je istoričar i publicista Dušan Vuksan, *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša – Vladike Rada 1813-1851-1925*, Cetinje 1926 (reprint: Podgorica, 1999). O Njegoševoj grobnici je u vezi sa kontraverzama oko preuređivanja mauzoleja od kraja 60-tih godina 20. vijeka

Nastanak i prvobitna simbolika Njegoševe grobnice u „dugom“ 19. vijeku

Prema današnjim saznanjima sve do polovine 19. vijeka na obroncima visokih i negostoljubivih djelova Lovćena nije bilo nikakvih objekata. Tek je Njegoš odlučio da sagradi malu kamenu kapelu na strmom i stjenovitom grebenu Jezerskog vrha, nasuprot Štirovnika okrenutog ka moru, jednog od dva najviša vrha lovcenskog masiva. O njoj izgradnji nije sačuvan nijedan crnogorski dokument.⁴ U djelima stranih autora,

objavljen cijeli niz publicističkih tekstova u pravilu s izraženim polemičkim namjerama. Dragocjene materijale predstavljaju prije svega dvije reprezentativne zbirke dokumenata, koje sadrže niz bitnih savremenih svjedočanstava, publicističkih članaka, korespondencije, sudskih odluka i odluka vlade: Lazar Trifunović (ed.), *Sumrak Lovćena. Dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845-1971*, Beograd 1989. i Blažo Kilibarda (ed.), *Lovćen, Njegoš, Meštrović. Projekt Njegoševa mauzoleja na Lovćenu i njegova realizacija (1952.-1974.)*, Zagreb 2004. Reinterpretacijama značenja Njegoša u toku 20. vijeka, s ekskursima u problematiku mauzoleja, posvetio se Andrew B. Wachtel: *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century*, in: John Lampe – Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Europe*, Budapest – New York 2004, s. 131-153. Kontroverze u vezi sa izgradnjom mauzoleja u doba komunističkog režima za sada je najsistematičnije proučio historičar Vladimir Dulović tokom svojih studija na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti, kojem sam vrlo zahvalan što mi je dao na raspolaganje do sada neobjavljeni tekst *Mount Lovćen and Njegoš between „Aleksandar’s Chapel“ and „Meštrović’s Mausoleum“: Symbolic Orientation and Re-Orientation of Montenegro in Socialist Era*, in: Ulf Brunnbauer, Hannes Grandits (eds.), *New and ambiguous nation – building in Southeastern Europe* (u štampi).

⁴ Dio kraljevskog arhiva je uništen prilikom povlačenja crnogorskog dvora u Albaniju pred austrougarskom vojskom u januaru 1916. Ali vrlo je moguće,

uglavnom Srba iz Habzburške monarhije ili autonomne srpske kneževine, koji su zemlju posjećivali nakon što je kapela izgrađena, godina izgradnje oscilira između 1843. i 1846. Međutim, habzburški uredi sa sjedištem u Kotoru, nedalekoj i stratejski značajnoj luci, koji leži na suprotnoj strani planine od crnogorske prijestonice, pažljivo su pratili događanja u susjednoj zemlji. Zahvaljujući tome danas možemo tačno datirati nastanak Njegoševe kapele i djelimično rekonstruisati simboliku koja joj je u prvobitnom periodu pridavana.

Prema austrijskim izvorima izgradnja kapele počela je u ponedjeljak 16. juna 1845. Izgleda da je bila završena iste godine prije početka jesenjih kiša.⁵ Prema saznanjima habzburških ureda kamena kapela je trebala služiti prije svega kao vizuelni simbol vladičine zemlje, koja je tad faktički bila već duže od jednog vijeka potpuno nezavisna od Osmanskog carstva i uspješno je odolijevala njegovim pokušajima sakupljanja poreza i drugim nastojanjima za potlačivanjem suverenosti. Kao i većina njegovih prethodnika iz teokratske dinastije Petrovića Njegoša, koja je vladala crnogorskom plemenskom savezu od 1697, tako se i Petar II Petrović Njegoš posvetio jačanju centralne vlasti i formiranju državnih institucija. Za njegove vladavine zemlja je bila mala, nezavisna državica, koja međutim još nije stekla potrebno međunarodno priznanje. Pravoslavna kapela, vidljiva i sa kopna i sa mora, trebala je između ostalog da na neriješeno crnogorsko pitanje privuče pažnju inostranstva, dok je za domaće stanovništvo trebalo da bude uočljiv simbol pravoslavlja, koje se u specifičnim mjesnim uslovima sasvim stapalo s nacionalnim i de facto već državnim identitetom. Njegoš je

da je za izgradnju male kapele bilo dovoljno, odnosno moralo biti dovoljno usmeno naređenje, budući da je većina Crnogoraca, izuzev uskog kruga oko Njegoša, 40-tih godina 19. vijeka bila nepismena.

⁵ Masiv Lovćena, konkretno Crkvice iznad Boke Kotorske su mjesto sa najviše padavina na evropskom kontinentu (8000 mm padavina godišnje).

istovremeno bio najviši crkveni i svjetovni predstavnik, tako da je jačanje vjerskog ushićenja direktno jačalo njegovu i političku i ličnu vlast. Kapelu je posvetio Sv. Petru Cetinjskom, zapravo svom stricu i prethodniku, Petru I Petroviću Njegošu (1747-1830, vladao 1784-1830), koga je relativno brzo nakon što je zasjeo na prijesto proglasio svetim (1834), prije svega zbog njegovih zasluga u iskorjenjivanju krvne osvete. Osim navedenih značenja radilo se i o prvom sakralnom objektu posvećenom kultu novog sveca.⁶

Zapažanja sadržana u austrijskim bilješkama južnodalmatinske provenijencije u potpunosti korespondiraju sa savremenim stručnim saznanjima o Njegoševom političkom mišljenju i strategiji. Međutim, na njegovu odluku da vrh Lovćena kruniše kamenom kapelom uz veoma racionalne kalkulacije nesumnjivo je imao uticaj i njegov romantizam. Retrospektivno, Njegoš je poznat prije svega kao najslavniji južnoslovenski pjesnik 19. vijeka. Međutim, austrijski uredi za njega su bili zainteresovani prije svega kao za političara i glavu crnogorske pravoslavne crkve. Uostalom, u to vrijeme se tek spremao da napiše ili je pisao svoja književna djela, uključujući i najslavniji „Gorski vijenac“⁷. Romantična inspiracija isijava iz tvrdnje da je ideja za izgradnju kapele plod „noćnih vizija“ crnogorskog vladike.⁸

Kapela, za čiju izgradnju je donio odluku u svojoj trideset i drugoj godini, kasnije je postala mjesto njegovog posljednjeg

⁶ Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, s. 178.

⁷ U češkim prevodima vidi Petr Petrović Njegoš, *Horský věnec*, preveo Jan Hudec, Praha 1897 i Petar Petrović Njegoš, *Horský věnec*, preveo Josef Hiršal i Oton Berkopec, Praha 1963.

⁸ Lazar Trifunović (ed.), *Sumrak Lovćena. Dokumenti i prilozi o sudbini Njegoševe kapele na Lovćenu 1845-1971*, Beograd 1989, s. 14.

prebivališta. Nijesu sačuvani nikakvi dokumenti koji bi nagovještavali da ju je od samog početka planirao kao svoju buduću grobnicu. Vladika je već tada bio bolestan od tuberkuloze ali njegovo stanje se dramatično pogoršalo tek nekoliko godina kasnije. Želju da bude sahranjen na vrhu Lovćena je prema svemu sudeći izrazio tek u posljednjim danima svog života, 30. oktobra 1851. godine.⁹ Ali obzirom na nepovoljne vremenske prilike Crnogorci nijesu mogli da ispune njegovu posljednju želju, a osim toga, prema nekim izvorima, bojali su se, da bi na nenaseljeni i preko zime u potpunosti napušteni vrh Lovćena mogli prodrizati Turci i oskrnaviti njegove ostatke, konkretno odsjeći mu glavu i poslati je kao trofej sultanu. Tako je tijelo preminulog vladara i vladike bilo privremeno pohranjeno u sigurniju grobnicu u cetinjskom manastiru. Nakon toga uslijedio je period političkih previranja, sukoba i borbe za nasljedstvo, promjena Crne Gore u svjetovnu knjaževinu, te novi rat sa Osmanskim carstvom. Tek 27. augusta 1855. ostatci su bili svečano prevezeni na Lovćen, gdje su u prisustvu „oko hiljadu pušaka“, tj. muškaraca na čelu sa knjazom Danilom (1826-1860, vladao 1852-1860) i kneginjom Darinkom (1837-1892) uloženi unutar kapele.

Narednih šest decenija, za duge vladavine knjaza, a od 1910. kralja, Nikole (1841-1921, vladao 1860-1918), kapela na Lovćenu je predstavljala karakterističan, dobro vidljiv svetionik uspješno odbranjene nezavisnosti, u širem mjerilu interpretiran i kao simbol do tada nezavršene srpske i južnoslovenske borbe,

⁹ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 15. „Kad umrem kopaite me na Lovćen kod nove crkve“, izjavio je navodno Njegoš prema pismu koje je jedan od prisutnih uputio tvorcu novodobog srpskog jezika Vuku Karadžiću. Formulacija „kod crkve“ umjesto „u crkvi“ u kojoj je na kraju sahranjen, dodatno potvrđuje pretpostavku, da Njegoš zaista nije gradio crkvu namjenski kao svoju grobnicu i da je za mjesto svog posljednjeg prebivališta planinski vrh izabrao neposredno pred smrt.

prema crnogorskom scenariju, protiv stranih ugnjetavača. Simbolični nacionalno - mobilizacijski potencijal Lovčena za do tada „neoslobođene“ stanovnike područja iza crnogorskih granica je isticala i crnogorska politička elita.¹⁰ Ni domaći autori ni strani posjetioци nijesu škrtarili hvalospjevima: Lovćen je obično upoređivan sa mističnim planinama antičkih i starozavjetnih tradicija, Olimpom i Araratom.

Oštećenje kapele u Prvom svjetskom ratu od austrougarske vojske

Prelomni događaj, koji je nagovijestio i u određenom smislu predodredio dramatičnu sudbinu Njegoševih posmrtnih ostataka i mjesta njegovog posljednjeg prebivališta u 20. vijeku bila je okupacija Crne Gore od vojske Habzburške monarhije u toku Prvog svjetskog rata. Prilikom osvajanja Lovčena u zimskim mjesecima na prelomu 1915. i 1916. Njegoševa planinska grobnica bila je nesumnjivo pogođena najmanje jednom topničkom granatom. Tačan obim oštećenja koje je kapela pretrpjela tokom ratnih operacija nije poznat. Srednjoevropski okupatori su bili itekako svjesni simboličkog nacionalno-mobilizacijskog potencijala koji je Njegoš imao ne samo u očima samih Crnogoraca, već i u znatno širem srpskom i južnoslovenskom prostoru. Zbog toga je guverner osvojene crnogorske teritorije Viktor Veber von Vebenau (1861-1932) već početkom jula 1916. informisao crnogorskog mitropolitu Mitrofana Bana (1841-1920) o namjeri da se ekshumiraju Njegoševi ostaci, i da se pohrane na vizuelno manje ekspozirano mjesto u cetinjskom samostanu. Uprkos protestima crkvenih poglavara i predstavnika lokalnog stanovništva u noći sa 12. na 13. august 1916. došlo je do ekshumacije ostataka i njihovog

¹⁰ Vidi npr. Lazar Tomanović, *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje 1910, s. 3.

prenošenja na Cetinje.¹¹ Namjera je bila da se uspomene na Njegoša, koji je simbolizirao kako crnogorsku nezavisnost tako i ideologiju jugoslovenskog zajedništva, istisnu i zamjene podsjećanjem na aktuelne pobjede habzburške vojske. Tako je ubrzo bio raspisan konkurs za novi spomenik, „u slavu zauzeća ovoga jadranskog Gibraltara“,¹² kako je tadašnja austrougarska propaganda nazivala Lovćen. Na konkursu u kojem su učestvovali „arhitekti, inženjeri, vajari, tehničari i drugi pripadnici vojske“, pobijedio je hrvatski umjetnik Marko Rašica, koji je predložio nekoliko metara visoku figuru „genija“ sa šljemom, lovorovim vijencem i mačem, na kojem su trebali biti isklesani inicijali cara Franje Josipa I (1830-1916, vladao 1848-1916) i datum 11. januar 1916. godine, kad je Lovćen pao u ruke careve armije. Mač dotičnog genija je ujedno trebalo da predstavlja upozorenje suprotnoj, italijanskoj strani jadranske obale.¹³ Planirani spomenik naravno nikad nije bio realizovan a na papiru su ostali i svekoliki planovi teritorijalne ekspanzije, koja je zamišljala prisvajanje Lovćena i eventualno cijele crnogorske teritorije Monarhiji. Tokom 1918. godine okupaciona vojska je sve upadljivije gubila tlo pod nogama. Dvadesetog augusta 1918. austrougarska uprava u Cetinju je, u želji da stekne naklonost lokalnog stanovništva, objavila proglas, prema kojem bi Njegoševa kapela uskoro trebala biti popravljena i vraćena u prvobitno stanje na troškove okupacione armije.¹⁴ Međutim, nije se stiglo ni otpočeti sa radovima, a rat je već završen.

¹¹ Dušan Vuksan (ur.), *Spomenica Petra II Petrovića-Njegoša, vladike Rada: 1813-1851-1925*, Cetinje 1926, VIII. Ekshumaciji i preseljenju ostataka prisustvovali su predstavnici pravoslavne crkve, koje je pozvala austrougarska komanda uprkos njihovom neslaganju s tim planom. Predstavnici okupacijske vlasti su ih pozvali najvjerojatnije zato da ne bi mogli biti optuženi zbog skrnavljenja groba.

¹² L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 18.

¹³ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 18.

¹⁴ D. Vuksan, *Spomenica Petra II.*, IX.

*Rekonstrukcija i reinterpretacija grobnice za vlade
jugoslovenskog kralja Aleksandra u
dvadesetim godinama 20. vijeka*

Vraćanje Njegoševih ostataka na Lovćen u prvim poratnim godinama je bilo jedno od pitanja o kojima se često diskutovalo. Obzirom na nedostatak finansijskih sredstava potrebnih za popravljavanje kapele kao i zbog niza drugih razloga, a naročito zbog političke nestabilnosti nakon crnogorskog pripojenja Jugoslaviji pod žezlom srpske dinastije Karađorđevića, kojem se dio stanovništva suprotstavio i s oružjem u rukama, ta namjera nije ostvarena blagovremeno. Istovremeno, surovi klimatski uslovi su postepeno pogoršavali stanje oštećene kapele, koja je prema jednom svjedočanstvu s početka septembra 1920. „...gotovo porušena. U unutrašnjosti je oronuo oltar i ispreturano kamenje, ispod koga zjapi prazan grob. Ostao je deo krova crkvice nad kojom se uzdiže krst, a nad ovim gromobran.“¹⁵

Dok su Crnogorci govorili isključivo o rekonstrukciji oštećene kapele u prvobitno stanje, politička elita nove države razmišljala je i o drugim alternativama. Naime, prenos Njegoševih ostataka natrag na Lovćen mogao je ujedno na povoljan način signalizirati definitivnu inkorporaciju nekadašnje crnogorske monarhije u novu državnu cjelinu i simbolično istaknuti kulturno i političko jedinstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zato je 1924. godine kralj Aleksandar (1888-1934) pozvao slavnog hrvatskog vajara Ivana Meštrovića (1883-1962), na čije svjetski poznato djelo su još prije Prvog svjetskog rata uticale ideje jugoslovenskog jedinstva, da izradi projekat Njegoševog mauzoleja. Meštrovićevi prijedlozi su se doduše pojavili i u štampi i izazvali uobičajeno pozitivne reakcije, ali ubrzo je

¹⁵ Jelena Lazarević, *Crna Gora. Beleške s puta u septembru i oktobru 1920*, Beograd 1921, s. 20.

postalo očito da bi izgradnja ambicioznog mauzoleja, masivnog, pod uticajem antičkih inspiracija i u stilu kasne secesije, na teško pristupačnom terenu planinskog vrha trajala po svemu sudeći cijeli niz godina a o cijeni realizacije projekta da se i ne govori (procjenjena na 12 miliona dinara).¹⁶ Zbog toga je njegov projekat nakon nekoliko mjeseci i uz primjerene komplimente stavljen ad acta.

Kralj Aleksandar je konačno pristao na alternativno i lakše izvodljivo rješenje i odlučio je da se odmah pristupi obnovi prvobitne kapele, koja će biti finansirana iz državnog budžeta. Ministarstvu religija je bilo povjereno da sprovede odluku vladara. U organizaciji svečanog ceremonijala je učestvovao i cetinjski organizacioni odbor na čelu sa mitropolitom crnogorsko-primorskim (kasnije i patrijarhom Srpske pravoslavne crkve) Gavrilom Dožićem (1881-1950), sastavljen od lokalnih predstavnika vojske i javnog života.¹⁷ Većinu su činili rođeni Crnogorci, naravno politički bez izuzetka potpuno lojalni vladajućem centralističkom režimu. Fizička obnova kapele trajala je nekoliko mjeseci i protekla je u režiji vojske. Umjesto konzerviranja sačuvanog dijela kapele i dogradnje srušenih dijelova izabran je najradikalniji, vremenski nesumnjivo manje zahtijevan postupak: ostaci građevine su srušeni i cijeli objekat je izgrađen ponovo, uz djelimično korištenje prvobitnog materijala. Rekonstruisana kapela se tlocrtom i izgledom u znatnoj mjeri podudarala s prvobitnom građevinom iz četrdesetih godina 19. vijeka, iako nije bila riječ o preciznoj rekonstrukciji – npr. razlika je bila u rješenju ulaznog portala, prozorčići u obliku pravougaonika dopunjeni su bizantskim lukovima, cijela kapela je dobila novu masivnu kamenu ogradu i sl. Sa čisto arhitektonskog stanovišta radilo se o približnoj,

¹⁶ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 20.

¹⁷ D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XIII.

nipošto o identičnoj rekonstrukciji, što je naravno odgovaralo tadašnjoj restauratorskoj praksi. Simptomatično je da uvedene promjene i dopune u međuratnom razdoblju niko nije negativno komentarisao. Uz učešće najviših političkih krugova na čelu sa kraljem Aleksandrom je 21. septembra 1925. održan svečani ceremonijal prenosa Njegoševih ostataka iz kripe cetinjskog manastira natrag na Lovćen.

U kontekstu vladajuće državno-političke ideologije svečani povratak ostataka igrao je značajnu ulogu i bila mu je posvećena prvorazredna pažnja u štampi cijele Kraljevine SHS. Na koji način je u to vrijeme aktualizovan i korišten lik Njegoša može se relativno vjerno rekonstruisati zahvaljujući mnoštvu materijala. Polovinom dvadesetih godina 20. vijeka Njegošev identitet je bio smješten u tri koncentrična kruga. Najuzi od njih bio je onaj crnogorski. Pjesnik i njegovo djelo bili su povezivani s konkretnim predjelima i spomen mjestima (rodna kuća u Njegušima, manastir Savina u Boki Kotorskoj, cetinjski manastir i rezidencija Biljarda, kapela na Lovćenu), ali njegov crnogorski identitet ni u kojem slučaju nije bio shvatan kao etnički, već samo kao specifična varijanta šireg srpskog identiteta. Njegoševo srpstvo i pansrpsko poslanje činili su drugi, valjda najviše isticani krug njegovog identiteta. Posljednji koncentrični krug bio je situiran u širi južnoslovenski kontekst koji je u vezi sa nedavnim nastankom jugoslovenske države bio aktuelan. Njegoš je između ostalog bio uzdizan kao prethodnik i prorok „oslobođenja i ujedinjenja naroda Srba, Hrvata i Slovenaca“.¹⁸ Dakle, Njegoš je bio shvatan kao Crnogorac u smislu regionalnom, kao Srbin u smislu etničkom i Jugosloven, odnosno Pra-jugosloven u još širem smislu supraetničkog jedinstva. Njegoševo svjesno opredjeljivanje jugoslovenskoj ideji se u svjetlu nedavnog ujedinjenja očitovalo kao potvrda njegovog vizionarstva.

¹⁸ D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XV.

Povratak ostataka na Lovćen je dalje simbolizovao oslobađanje Jugoslovena iz vjekovne nadvlade multinacionalnih imperija. Njegošovo oštro antitursko pjesničko djelo i desakralizacija groba tog sekularnog narodnog sveca austrougarskom okupatorskom vojskom pružali su mogućnost negativnog ograničavanja kako protiv Osmanskog carstva tako i protiv Habzburške monarhije. U tom smislu su ilustrativni neki karakteristični odlomci iz proglasa cetinjskog organizacionog odbora za prenos Njegoševih ostataka iz 1925. godine: „Teški su to bili časovi u istoriji srpskog naroda! Mrski neprijatelj uzima Lovćen, da mjesto grobnice genijalnog Vladike Rada podigne na njem spomenik jednom svom degeneriku i da razapne ropske lance Srpstvu od Lovćena do Avale.“

Logično je da se pojavila potreba reinterpretacije Njegoševog lika i značaja u duhu vladajuće državno-političke ideologije nove i iznutra još nedovoljno srasle Kraljevine. Svečani prenos Njegoševih ostataka imao je takođe izrazitu ličnu i porodičnu dimenziju s nezanemarljivim političkim konotacijama. Naime, Njegoša i njegovu kapelu je u znatnoj mjeri prisvojio kralj Aleksandar, odnosno dinastija Karađorđevića u interesu jačanja legitimiteta svoje vlasti. Veći dio 19. vijeka bio je u Srbiji obilježen suparništvom za prijesto između konkurentskih dinastija Obrenovića i Karađorđevića, u šta se miješala i crnogorska dinastija Petrovića Njegoša, naročito ambiciozni knjaz Nikola. Osamdesetih godina 19. vijeka kad su odnosi Cetinja sa prohabzburškim Beogradom Milana Obrenovića (1854-1901, vladao 1882-1889) potpuno zahladnjeli, Nikola je udao svoju kćerku Zorku (1864-1890) za suparničkog pretendenta na srpski prijesto Petra Karađorđevića (1844-1921, vladao 1903-1921), koji je dugotrajno živio izvan svoje otadžbine. On je 1903. godine, nakon što je ubistvom kralja Aleksandra Obrenovića (1876-1903, vladao 1889-1903) izumrla dinastija Obrenovića, zaista krunisan za novog srpskog kralja. Jedno od djece, rođene u braku

blagorodnog srpskog egzilanta i crnogorske princeze, bio je upravo budući jugoslovenski kralj Aleksandar, koji se 1888. rodio na Cetinju u dvorcu svog đeda.¹⁹ Ali uprkos bliskim rodbinskim vezama nakon 1903. brzo dolazi do ponovnog hlađenja i pogoršavanja odnosa između Beograda i Cetinja. Veća i mnogoljudnija Srbija pretendovala je na vodeću ulogu u južnoslovenskom prostoru, pri čemu je pokušavala eliminisati uticaj crnogorske dinastije a u dugotrajnoj perspektivi je težila pripajanju crnogorske teritorije u okviru programa širenja i ujedinjavanja „srpskog etničkog prostora“. U radikalno promijenjenim geopolitičkim uslovima, u kojima se u doigri Prvog svjetskog rata u bolovima rađala jugoslovenska država, krajem 1918. s crnogorskog trona svrgnut je kralj Nikola, a njegova zemlja je bezuslovno pripojena Srbiji bez ikakvih atributa političke samostalnosti i prethodne tradicije državne nezavisnosti. Kralj Nikola je umro 1921. u francuskom egzilu, svrgnut od strane vlastitog zeta i unuka nakon pedeset i osam godina na prijestolu.²⁰ Nakon gušenja oružanog otpora protiv bezuslovnog ujedinjenja kralju Aleksandru se pružila prilika da prilikom prenosa Njegoševih ostataka prvi put posjeti svoj rodni grad, tada već kao njegov novi vladar, te da tako potvrdi definitivnu pobjedu nad svojim đedom i njegovim političkim koncepcijama.²¹ Dakle, element aproprijacije

¹⁹ O cetinjskom djetinjstvu kasnijeg kralja Aleksandra i njegovih sestara i braće vidi Đorđe Karadžević, *Istina o mome životu*, Beograd 1969.

²⁰ O okolnostima nestanka crnogorske države nakon Prvog svjetskog rata vidi František Šístek, *Podgorická skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918*, Slovanický přehled 86, 2000, br. 3, s. 345-363; ISTI, *Obnova státosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1916-1918*, Slovanický přehled 88, 2002, br. 2, s. 195-208; ISTI, *Obnova státosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1918-1922*, Slovanický přehled 88, 2002, br. 3, s. 321-341.

²¹ Prije toga je posljednji put na Cetinju bio petnaest godina ranije, 1910. godine, još kao srpski prestolonasljednik na proslavi svečanog proglašavanja

nasljedstva s majčine strane i njegovo obrazlaganje tokom ceremonije prenosa Njegoševih ostataka igrali su značajnu ulogu koja se, obzirom da se radilo o sukobu između vladarskih porodica, manje-više stapala sa širim držvnopolitičkim značenjima.

U svečanim govorima državnih, lokalnih i crkvenih predstavnika 21. septembra 1925. kralj Aleksandar je bio upoređivan s najznačajnijim ličnostima srpske, crnogorske i južnoslovenske istorije. Crnogorski mitropolit Gavriilo Dožić čak je označio Aleksandra za „našeg najslavnijeg Vladara, koji je svojim velikim djelima i tekovinama daleko premašio i najslavnijeg u starini srpskog Vladara Dušana Silnog.“²² Nakon toga je uticajni ideolog konzervativno-nacionalističke struje u srpskoj pravoslavnoj crkvi, vladika Nikolaj Velimirović (1881-1956),²³ nabrojao dugi niz slavnih junaka i dinastija s teritorije Crne Gore od ranog srednjeg vijeka pa sve do polovine 19. vijeka i Njegoša, da bi na imaginarni vrh piramide junaštva i zasluga za narod smjestio savremenog vladara: „Mi se klanjamo i Tebi Gospodaru i Kralju Crne Gore, našljedniče svih ovih prestola i dinastija, našljedniče ovoga zlatnog majdana, koji se zove Crna Gora.“²⁴

Crne Gore kraljevinom, prilikom pedesetogodišnjice Nikoline vladavine.

²² D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XXI. Značaj cara Dušana u srpskom nacionalnom diskursu može se porediti sa značajem koji je njegov savremenik Karel IV imao u analognom češkom kontekstu.

²³ Kontroverznog biskupa Nikolaja Velimirovića, poznatog po teološkoj erudiciji ali i nacionalističkom misticizmu i otvorenom ispoljavanju antisemitizma, Srpska pravoslavna crkva je nakon raspada Jugoslavije proglasila za sveca. U svečanom prenošenju Njegoševih ostataka učestvovao je još jedan budući svetac pravoslavne crkve, gost iz Čehoslovačke – sveti Gorazd Češki, građanskog imena Matěj Pavlík (1879-1942), kojeg su nacisti pogubili zbog učestvovanja u pokretu otpora u Protektoratu Češka i Moravska u periodu represija nakon ubistva protektora Rajnharda Hajdriha.

²⁴ D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XXVIII. Titulisanje „gospodar i kralj“ upotrebljavao je na kraju svoje vladavine kralj Nikola.

Međutim, svi javni govori i popratni članci su u apoteozama junačke prošlosti izbjegli bilo kakav pomen kralja Nikole i njegove duge, s gledišta teritorijalne ekspanzije i međunarodnog položaja Crne Gore, veoma uspješne vladavine. Naime, umjesto „izretuširanog“ đeda kao predak kralja Aleksandra bio je proglašavan sam Njegoš. Razumljivo je da Njegoš kao pravoslavni vladika nije imao đecu, što naravno nije smetalo drugom pravoslavnom vladici, Nikolaju Velimiroviću, da se u interesu aktuelnih političkih potreba odmah u uvodu svog govora obrati kralju Aleksandru riječima: „Vaše Veličanstvo, prauučke proslavljenog i besmrtnog Vladike Njegoša“.²⁵

Izmišljotine o Njegošu kao direktnom pretku omogućavale su jugoslovenskom kralju koji je svojim karakterom, odgojem i iskustvom bio više vojnik nego intelektualac, da se prezentira takođe i kao nasljednik Njegoševih intelektualnih sposobnosti i njegovog romantičnog nacionalizma. Uspostavljanje direktne biološke i duhovne veze s popularnim, politički nekontroverznim, mitovima opredelim pjesnikom i vladarom ujedno je potvrđivalo i Aleksandrovo pravo na nasljedstvo crnogorskog prijestolja, bez pominjana problema u odnosu među Karađorđevićima i Petrovićima u 20 vijeku. Oficijalnu verziju genealogije i selektivnu apropijaciju određenih predaka na štetu drugih slikovito je ilustrovao ktitorski natpis kralja Aleksandra, isklesan nad ulazom u kapelu: „U ime Oca i Sina i Svetoga Duha – Amin. Mi Aleksandar I Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, prauuk Karađorđa Petrovića, vođe i početnika oslobođenja Srbije, unuk kneza Aleksandra Karađorđevića, a sin Kralja Petra I Velikog Oslobodioca i Ujedinioća našega naroda i Knjeginje Zorke Petrović-Njegoš, obnovismo ovaj sveti hram, koji je na Lovćenu, blizu Cetinja, podigao i za vječnu kuću izabrao slavni Naš predak Petar Petrović-Njegoš, Vladika i Gospodar Crne Gore, poklonik heroju topolskom Karađorđu,

²⁵ D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XXIV.

besmrtni apostol i vjesnik jedinstva Našega naroda, a koji bi godine 1916. razoren u ratu za oslobođenje i ujedinjenje. Neka je mir pepelu Petra II Petrovića-Njegoša i neka je slava Njegovom velikom imenu. Njegov sveti blagoslov neka se izlije na Naš dom i Naš narod kroz sve vijekove. Amin. Na Lovćenu 21. septembra 1925. godine.“²⁶

Kralj Aleksandar se u odnosu prema kapeli ispoljio kao ktitor, dakle u pravoslavnoj balkanskoj tradiciji jednoznačno kao graditelj tog sakralnog objekta. Bilo svjesno ili nesvjesno, time je ignorisao postojanje prvobitne kapele oštećene za vrijeme Prvog svjetskog rata čiju izgradnju je inicirao sam Njegoš. Prihvatanjem uloge ktitora kralj Aleksandar je signalizirao da kapelu izgrađenu 1925. na temeljima prvobitne kapele, bez obzira na istu lokaciju i namjenu, vidi kao potpuno novu građevinu. Uz činjenicu da je Njegoševu grobnicu javno povezao s ispoljavanjem zahvalnosti za rođenje svog prvorođenog sina i prestolonasljednika Kraljevine SHS Petra II (1923-1970, vladao 1941-1946), čime ju je još jednom integrisao u kontekst porodične sage dinastije Karađorđevića, simbolično prisvajanje kapele bilo je potvrđeno i promjenom sveca kojem je posvećena. Umjesto Sv. Petra Cetinjskog, čijem novo uvedenom kultu ju je polovinom četrdesetih godina 19. vijeka posvetio Njegoš, kapela je bila polovinom dvadesetih godina 20. vijeka posvećena Sv. Đorđu, porodičnom svecu Karađorđevića.²⁷ Pored kraljevih inicijala na lusteru, enterijer kapele sadržavao je takođe i cijeli niz dekorativnih elemenata direktno povezanih s crnogorskom tradicijom: od Njegoševog reljefa i stihova preko freski crnogorskih pravoslavnih svetaca (Sv. Jovan Vladimir, Sv. Vasilije Ostroški, Sv. Petar Cetinjski i Sv. Stefan Piperski), čak i isklesanog znaka nekadašnje crnogorske države, koji je u dvadesetim godinama bio dosljedno označavan samo kao „grb porodice Petrović-Njegoš“.

²⁶ D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XVI-XVII.

²⁷ Pavel Mijović, *Cetinje kao feniks*, Cetinje 1997, s. 157.

Valjda jedini potpuno apolitički sloj tumačenja koji se u vezi sa Lovćenom skoro nametao sam, bila je diskursivna naturalizacija tog vizuelno nesumnjivo veoma atraktivnog spomen mjesta obično izražavana u harmoničnim opisima srastanja mjesta posljednjeg pjesnikovog prebivališta s divljom planinskom prirodom. U vezi sa svečanim ceremonijalom 21. septembra 1925. više puta su se začule i riječi zahvalnosti zbog neuobičajeno vedrog i sunčanog vremena. Neki od svjedoka su čak tvrdili da se i sama priroda na taj način raduje zbog Njegoševog povratka na Lovćen. U trenutku spuštanja ostataka u grobnicu navodno su na azurno plavom nebu zajedno kružili majestetski planinski orlovi i hidroplani jugoslovenske armije.²⁸

*Između Njujorka i Titograda:
novi projekt mauzoleja iz pedesetih godina*

Kapela je između dva svjetska rata bila izgrađena zbog sveopšte potrebe da se na ovom značajnom i iz daleka vidljivom memorijalnom mjestu saniraju oštećenja do kojih je došlo za vrijeme Prvog svjetskog rata. U svjetlu višegodišnjih kontroverzi koje su pratile novi ambiciozni pokušaj reinterpretiranja Njegoševog lika i djela uz pomoć radikalnih preuređivanja mjesta njegovog posljednjeg prebivališta od strane komunističkog režima, donekle je paradoksalno, da se cijela ideja novog lovcenskog projekta rodila takoreći slučajno. Ideja da kapela, koja je bez najmanjih oštećenja preživjela Drugi svjetski rat bude zamjenjena monumentalnim mauzolejem kristalizovala se početkom pedesetih godina 20. vijeka, neupadljivo i ispočetka skoro nesvjesno između Njujorka i Titograda. Njene prve nagovještaje možemo naći u korespondenciji između najviših predstavnika NR CG i hrvatskog vajara koji je živio u SAD-u.

²⁸ D. Vuksan, *Spomenica Petra II*, XXX-XXXI.

Povodom stogodišnjice Njegoševe smrti 1951. (bila je to prva okrugla godišnjica nakon Drugog svjetskog rata) rukovodstvo NR CG u saradnji s federalnim institucijama i ostalim jugoslovenskim republikama organizovalo je niz kulturnih akcija posredstvom kojih je novi režim oduševljeno izražavao simpatije prema Njegoševoj uspomeni i „naprednom nasljeđu“ tog teokratskog samodrška i romantičnog književnika. Uz niz uspješno realizovanih akcija razmišljalo se i o otkrivanju Njegoševog spomenika na Cetinju, gdje je proživio većinu svog života. Tokom same 1951. se to nije stiglo realizovati, ali crnogorsko rukovodstvo nije dozvolilo da se ideja zaboravi ni nakon završetka jubileja. Međutim, rezultati umjetničkog konkursa izazvali su neodlučnost. Nijedan od prijedloga nije bio prihvaćen kao dovoljno uspješan i reprezentativan. Zato se u aprilu 1952. godine tadašnji jugoslovenski ambasador u SAD, Crnogorac Vladimir Popović u ime crnogorske vlade obratio slavnom hrvatskom vajararu Ivanu Meštroviću, koji je tamo živio u emigraciji, a za kojeg je bilo poznato da je između dva svjetska rata u vezi s Njegošem uradio nekoliko projekata koji nijesu bili realizovani (osim skica mauzoleja iz prve polovine dvadesetih godina, posebno je ostala u sjećanju njegova nerealizovana ideja Njegoševog spomenika u centru Beograda s kraja tridesetih godina). Meštrovićev lični odnos prema Titovom režimu bio je, doduše, donekle problematičan, ali na poziv crnogorskih komunista majstor je brzo odgovorio. U pismu od 6. aprila 1952. godine s oduševljenjem je primio njihov poziv da upravo on podigne spomenik kulturnom pjesniku. Ali molio je da se prvo precizira narudžba i odredi mjesto gdje bi planirani spomenik trebalo da stoji. Ujedno je podsjetio na svoje prethodne objekte vezane za Njegoša: „Kako će Vam biti poznato, ja sam se pred više od petnaest godina bavio problemom spomenika Njegošu. Zamišljao sam ga tada na Lovćenu, u formi jednog hrama s Njegoševom figurom u nutrinji zdanja. Mjesto je bilo

ono isto gdje je jedna kapelica Njegošu u spomen. Ta je ideja propala jer da su se navodno protivili crkveni krugovi, jer da im nije izgledala dosta pravoslavna.“²⁹

Iz sačuvanih izvora može se ustanoviti, da se crnogorski politički vrh nakon što je dobio pozitivan odgovor od Meštrovića neočekivano odlučio za jedan bitno grandiozniji i neuporedivo zahtjevniji projekat. U oficijelnom odgovoru od 21. maja 1952. godine koji je Meštroviću uputio premijer vlade NR CG Blažo Jovanović, prvi put možemo tu ideju naći jasno formulisanu: „Spomenik Njegošu mi zamišljamo u vidu divnog i veličanstvenog mauzoleja... Taj mauzolej postavili bi na vrhu Lovćena, tamo gdje je sada kapelica. Mi smatramo da bi takvom spomeniku kao velikom umjetničkom djelu u slavu Njegoša, najbolje odgovarali motivi iz Njegoševе i narodne epike, a ne crkveno-religiozni motivi.“³⁰ Crnogorski politički predstavnici su tako na osnovu iznenadnog impulsa odlučili da nastave s predratnim projektom mauzoleja, razumljivo uz odstranjivanje svega što je imalo bilo kakvu vezu kako sa prethodnim monarhističkim „velikosrpskim“ i kapitalističkim režimom, tako i sa uticajem pravoslavne crkve i religioznom simbolikom koje nijesu odgovarale novouspostavljenom sistemu. Meštrović je u pismu od 8. juna 1952. godine potvrdio svoju programsku apolitičku i sekularnu estetičku koncepciju Njegoševе grobnice: „Nije meni ni onda, kao ni sada, lebdio pred očima vladika Rade, ni vladalac Crne Gore, već pjesnik Njegoš, koji je svojim intelektom i pjesničkim darom sakupio i dao umjetničku formu vijencu filozofije i duhovitosti naroda Crne Gore.“³¹

Nakon što je dobila saglasnost od vajara i nakon što je razjašnjena cjelokupna koncepcija, crnogorska vlada je još iste

²⁹ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 41.

³⁰ Blažo Kilibarda (ed.), *Lovćen, Njegoš, Meštrović. Projekt Njegoševa mauzolea na Lovćenu i njegova realizacija (1952-1974.)*, Zagreb 2004, s. 20.

³¹ B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 21.

godine donijela odluku o izgradnji mauzoleja. Posao je trebao biti završen 1963. godine kada se obilježavalo 150 godina od Njegoševog rođenja. Realizacija mauzoleja najpoznatijeg jugoslovenskog pjesnika 19. vijeka bila je tako, bez obzira na revolucionarnu promjenu režima i bez obzira na njegove različite političke nazore, velikodušno povjerena najpoznatijem jugoslovenskom vajar 20. vijeka. Do 1959. godine dovršen je svekoliki ukras mauzoleja (ogromne karijatide, masivna skulptura Njegoša od crnog granita itd.), ali obzirom na izrazito težak planinski teren i okrutne klimatske uslove kasnile su konstrukcija pristupnog puta i priprema terena. U januaru 1962. u emigraciji je umro Ivan Meštrović. Nakon njegove smrti je izgradnja mauzoleja, koja se u odnosu na prvobitne planove nerazmjerno oduživala i poskupljivala, bila na neodređeno vrijeme prekinuta.

Kapela ili mauzolej?

Od estetskih debata do političkih i nacionalnih kontroverzi (šezdesete i sedamdesete godine 20. vijeka)

Na vrhu Lovćena i dalje je prkosila vjetru okrugla pravoslavna kapela. U relativno liberalnim šezdesetim godinama građevinske mašine su doduše privremeno ugašene, ali pomalo se počeo raspirivati spor o istorijskoj autentičnosti kapele, koja tad nije nikad bila dovođena u pitanje (čak ni u pedesetim godinama, kad su vršene pripreme za izgradnju mauzoleja, kapela je označavana kao neodgovarajuća prije svega zbog svoje skromne veličine i nedovoljne reprezentativnosti). Ispočetka prije svega stručna debata između pristalica izgradnje mauzoleja i pristalica očuvanja postojeće kapele, na prelomu šezdesetih i sedamdesetih godina prerasla je u značajan društveni konflikt, u kojem se iza sukoba oko odgovarajuće forme za Njegoševu grobnicu odvijao spor o etničkom identitetu Crnogoraca, koji se sve više intezivirao i tako signalizirao polarizaciju većinske crnogorske

populacije na dvije suprostavljene strane. Izgled Njegoševe grobnice na Lovćenu vremenom je počeo biti shvatan kao ključni simbol crnogorskog narodnog identiteta, kao originalan odgovor na pitanje da li su Crnogorci samosvojan i ravnopravan južnoslovenski narod ili regionalna grana srpskog naroda.

U okviru ovog teksta nije moguće detaljnije pratiti sve debate koje su se vodile gotovo cijelu deceniju u crnogorskom, srpskom, a u manjoj mjeri i u hrvatskom javnom i medijskom prostoru i čiji intezitet se postepeno pojačavao. Umjesto toga pokušaćemo da sumiramo one argumente za i protiv izgradnje mauzoleja koji su se pojavljivali najčešće. Protivnici mauzoleja smatrali su kapelu u prvom redu istorijskim spomenikom, grobnicom čiji izgled su odredili sâm Njegoš, tradicija i tehničke mogućnosti njegovog vremena. Izgradnja mauzoleja je u tom svjetlu izgledala kao potpuno neosnovana, suvišna investicija, koja je Njegoševe ostatke premještala u različit, ahistorijski kontekst. Štaviše, kapela je odavno postala sastavni dio lokalnog pejzaža. Silueta Lovćena s konturama Njegoševe kapele na vrhu je kao tradicionalni i jasno prepoznatljivi vizuelni simbol Crne Gore 1946. godine upotrebljena za grb NR CG. Postepeno su na težini dobijali argumenti koji su upozoravali na religioznu funkciju kapele. Njeno zamjenjivanje sekularnim spomenikom su protivnici mauzoleja vidjeli kao napad na pravoslavnu crkvu, njeno istorijsko i kulturno nasljeđe, čiji bitan dio je predstavljao i sâm Njegoš. Taj argument se naravno nije mogao poreći: pokušaji da se Njegošev lik „odvoji od crkve“ i „približi narodu“ bili su veoma izraženi u redovima pristalica izgradnje mauzoleja i relativno otvoreno proklamirani.

Diskurs pristalica kapele ni u kojem slučaju nije bio samo oprezan i defanzivan. U šezdesetim godinama se, za razliku od prethodne decenije, pod paljbom kritičara povremeno nalazio i planirani projekt. Protivnici su mauzolej, u poređenju sa skromnom kapelom, vidjeli kao masivan i megalomanski, kao grobnicu

koja priliči orijentalnim despotima i faraonima ali ne Njegoševoj ličnosti. S umjetničkog gledišta protivnici su ga vidjeli kao arhitektonski anahronizam, koji ni na koji način ne reflektuje ne samo Njegoševu dobu, već ni savremenost, kao relikv prevaziđenih koncepcija s početka dvadesetih godina, kad je Meštrović stvarao svoje prve prijedloge. Kritikovana je i veza koju je umjetnik imao sa demonizovanim režimom kralja Aleksandra. „Meštrovićev mauzolej veliča ideju religioznog misticizma i snagu monarhije“, nacionalizam i mit između svjetskih ratova o urođenoj genijalnosti i nadređenosti „našeg rasnog genija“, dokazivao je jedan od najagilnijih protivnika mauzoleja, beogradski historičar umjetnosti Lazar Trifunović.³² Tako je mauzolej u cjelini bio dovođen u pitanje kao građevina koja nema ništa zajedničko ni sa pravoslavnom tradicijom, ni sa socijalističkom savremenošću. Zajedljivoj kritici bili su kontinuirano izlagani i pojedinačni detalji projekta: uz „nenarodnu“, historijski prevaziđenu „bečku“ secesiju, to su bili prije svega na ulazu planirane karijatide (kao „germanski arhitektonski element“) i statua orla iznad figure Njegoša u sjedećem položaju od crnog granita („bizmarkovski, njemački orač“ – naime orač iz tradicionalnog crnogorskog grba koji reflektira vizantijsko-pravoslavnu tradiciju morao bi biti dvoglavi). Iz donekle fundamentalističkih razloga karijatide nijesu mogli da „svare“ ni crkveni velikodostojnici. Njegoš je ipak bio vladika koji je živio u celibatu i kipovi ženskih figura iznad njegovog groba po njima su bili skandalozni. Pristalice mauzoleja su naprotiv u odbranu iznosili mnoštvo citata iz pjesnikovog djela i stručne literature o Njegošu, koji su prema njima dokazivali da je njegov odnos prema ženama bio u potpunosti pozitivan. Smiješni, ali u svoje vrijeme ozbiljno vođeni spor o Njegoševom odnosu prema suprotnom polu samo potvrđuje intezitet diskusija. Obje strane su tokom višegodišnjeg spora iznijele i izanalizirale valjda i

³² L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 96.

najsitnije istorijske i umjetničke detalje, da bi dokazali da su u pravu.

Na ličnom nivou kontroverze su se često vrtjele oko dvije značajne osobe povezane s Lovćenom u 20. vijeku: Ivana Meštrovića i kralja Aleksandra. Odnos prema Meštroviću bio je ambivalentan i slikovito je reflektovao istorijske nedaće jugoslovenske državnosti u 20. vijeku. Dok je Meštrovićevo umjetničko djelo tokom cijelog njegovog života imalo visoku mjeru kontinuiteta, njegovi politički nazori su se tokom decenija postepeno mijenjali. Prvobitni plan mauzoleja nastao je kao rezultat uske personalne i ideološke povezanosti sa režimom kralja Aleksandra. Meštrović je u prvoj polovini 20. vijeka važio za jednog od ključnih stvaralaca zajedničke jugoslovenske kulture i uvjerenog pristalicu ideje srpsko-hrvatskog jedinstva i saradnje. Nakon izbivanja Drugog svjetskog rata bio je zbog svojih stavova najprije proganjan a ubrzo nakon toga i izgnan iz „nezavisne“ hrvatske države, kojom su od 1941. do 1945. upravljali ustaški ultranacionalisti i teroristi, koje su na vlast dovele nacistička i fašistička okupacija. U emigraciji u SAD on je i dalje radio kao vajar a nakon rata se više puta kritički izrazio i o novom komunističkom režimu. Obzirom na njegov prethodni projugoslovenski zanos i mržnju koju su prema njemu osjećale ustaše, začuđujuće je razumjevanje koje je nakon 1945. donekle ispoljavao prema nazorima hrvatske nacionalističke emigracije. Retrospektivno gledajući iz šezdesetih godina, kad je Meštrovićevo životni i umjetnički put bio završen, bilo je moguće birati između: prijedloga mauzoleja stvorenog na impuls kralja Aleksandra, koji je predstavljao glavni noseći stub nove, zajedničke jugoslovenske kulture i prijedloga koje je za crnogorsko komunističko rukovodstvo finalizirao kao emigrant koji je koketirao sa hrvatskim nacionalizmom. Za protivnike mauzoleja Meštrovićevo lični, politički i ideološki integritet je bio vrlo sumnjiv i zbog toga ovaj hrvatski umjetnik nije imao

„moralno pravo“ na izgradnju mauzoleja za najvećeg crnogorskog i srpskog pjesnika.³³ Kao što smo već vidjeli, komunističko rukovodstvo Crne Gore pristupalo je Meštroviću s velikodušnom pragmatičnošću i bez obzira na političke nesuglasice predstavljalo ga je kao najvećeg jugoslovenskog vajara. Uostalom, isti stav je zauzelo i hrvatsko rukovodstvo, i što je još bitnije, i sam maršal Tito, koji je 1959. Meštroviću, prilikom njegove posljednje posjete Jugoslaviji, pružio lično gostoprimstvo u svojoj rezidenciji na Brionima. Takav pristup je u svakom slučaju bio mudriji od eventualnog sektaškog odbacivanja Meštrovića iz ideološko-političkih razloga, koji bi najvjerojatnije završio definitivnim približavanjem ostarjelog majstora antikomunističkim i protivjugoslovenskim radikalima iz redova hrvatske nacionalističke emigracije.

Kao što smo vidjeli, protivnici mauzoleja su povremeno iz taktičkih razloga nastojali stigmatizovati Meštrovićev projekat upozoravajući na vezu koju je imao sa režimom kralja Aleksandra. A Aleksandar je naravno bio, zbog svog antikomunizma i unitarističke „velikosrpske“ ideologije omraženi historijski lik, prije svega u očima crnogorskog komunističkog rukovodstva kao i drugih pristalica mauzoleja. Ključna uloga koju je Aleksandar imao u izgradnji i reinterpretaciji kapele u skladu s vlastitim političkim ciljevima dvadesetih godina bila je tokom šezdesetih godina sve češće upotrebljavana kao uvjerljiv argument u okviru sistematske diskreditacije postojeće kapele kao historijski neautentične, sa otvorenim ciljem da se opravda njeno planirano rušenje. Pristalice izgradnje mauzoleja počele su isticati sve razlike po kojim se rekonstruisana i donekle vizantijskim detaljima zaista ukrašena pravoslavna kapela iz 1925. razlikovala od prvobitne, spartanski proste Njegoševe kapele, oštećene za vrijeme Prvog svjetskog rata. Na kraju je

³³ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 130.

lovčenska kapela među pristalicama mauzoleja konceptualizovana jednoznačno kao „Aleksandrova“, nipošto „Njegoševa“, i taj termin za nju je bio sve češće i sve dosljednije upotrebljavan. Značenje semantičkog pomjeranja bilo je evidentno: da se zaista radi o Njegoševoj kapeli sve bi vjerovatno bilo drugačije, Aleksandrova kapela bila je jednostavno otpisana.

U pozitivnom smislu pristalice izgradnje mauzoleja obično su ga opravdavale kao dostojanstvenije mjesto posljednjeg prebivališta za ostatke narodnog velikana. U tom smislu također je interpretirano Meštrovićevo autorstvo (grobnicu najvećeg jugoslovenskog pjesnika bi trebao projektovati najveći jugoslovenski vajar). Nastojanja da se Njegoš sekularizuje, i da se predstavlja kao pjesnik, a ne kao crkveni poglavar i vladar, te da se tako približi građanima savremenog jugoslovenskog društva predstavljala je često spominjan motiv. U tekstovima iz tog vremena povremeno bi zaiskrilo nastojanje da se vrh Lovčena učini pristupačnijim i atraktivnijim za posjete od školskih ekskurzija do stranih turista, što je pak od strane protivnika bilo osuđivano kao nedopustiva komercijalizacija Njegoševе grobnice.³⁴ Naravno crnogorski komunisti u vezi sa lovčenskim slučajem nijesu osjećali potrebu da se prepuštaju istorijskom sentimentu i umjesto toga otvoreno su priznavali da prošlost namjeravaju prilagoditi potrebama sadašnjosti. Endrju B. Votel objašnjava da su njihove motivacije bile „da se Njegoš *odsrbi*, mjesto njegovog posljednjeg prebivališta *odvizantini* i da se tako njegovo tijelo dovede u sklad s interpretativnim paradigmama, koje su već prije toga bile ustanovljene za njegovo djelo.“³⁵ Ova konstatacija

³⁴ L. Trifunović: *Sumrak Lovčena*, s. 136.

³⁵ Andrew B. Wachtel: *How to Use a Classic: Petar Petrović Njegoš in the Twentieth Century*, in John Lampe – Mark Mazower (eds.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth Century Europe*, Budapest – New York 2004, s. 144.

je nesumnjivo ispravna što se tiče značenja koja je trebalo eliminisati, ali neophodno je istaknuti i ona značenja koja su se u argumentaciji tog vremena mogla čuti kod pristalica mauzoleja. Ako se ponovo poslužimo metaforom koncentričnih krugova, koju smo upotrijebili prilikom pokušaja opisivanja Njegoševih identiteta u diskursu dvadesetih godina, određena promjena je i na prvi pogled očita. Njegoš iz oficijalnog diskursa šezdesetih i sedamdesetih godina je prije svega crnogorski, dok je srednji, srpski krug njegovog identiteta u okviru reinterpretacije tog vremena praktično bio sveden na minimum. Najširi krug, onaj južnoslovenski, odnosno jugoslovenski, ostao je, naprotiv, sačuvan. Dakle, diskurs o Njegošu je na svoj način odražavao novo shvatanje crnogorskog identiteta kao u potpunosti samostalnog, koji se s tim srpskim na prijateljskom i bratskom nivou dodirivao u širem cjelojugoslovenskom okviru na potpuno ravnopravnom nivou. Osim što je Njegošev lik ponovo postao crnogorski i što je maksimalno udaljen od crkve, primjećuje se i njegova dosljedna depolitizacija. Kroz neprestano ponavljanje i isticanje značaja njegovog pjesničkog djela i bliskosti narodu, zaboravljena je činjenica, da je Njegoš u političkom smislu bio teokratski apsolutistički vladar neograničene moći, tj. biće znatno udaljeno od socijalističke stvarnosti druge polovine 20. vijeka i njenih ideala.

Devetog januara 1968. cetinjski opštinski vijećnici izdali su proglas o ponovnom otpočinjanju radova na izgradnji mauzoleja. Vijećnici su upozoravali na svejugoslovenski značaj Njegoševog djela i otvoreno su apelovali na cjelodržavnu solidarnost u cilju obezbjeđivanja finansijskih sredstava za ubrzano dovršavanje projekta koji je već nekoliko godina stagnirao.³⁶ U medijima je uskoro pokrenuta nova faza propagandne kampanje za izgradnju mauzoleja. Istovremeno je pojačan i otpor

³⁶ B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 48.

projektu, naročito u idejno raznovrsnijoj i politički liberalnijoj srpskoj štampi. Sedmog jula 1969. bio je formiran odbor za izgradnju Njegoševog mauzoleja čiji članovi su postali prije svega visoko postavljeni crnogorski funkcioneri na republičkom i federalnom nivou (Veljko Milatović, Veselin Đuranović, Svetozar Vukmanović Tempo, Peko Dapčević, Jovo Kapičić i drugi) zajedno sa cijelom plejadom crnogorskih i jugoslovenskih intelektualaca i umjetnika (režiseri Dušan Vukotić i Veljko Bulajić, beogradski pisci Oskar Davičo i Branko Ćopić, bosanski historičar Branislav Đurđev, srpski historičar Vladimir Dedijer, sandžački pisac Ćamil Sijarić, kosovsko-albanski književnik Esad Mekuli, predsjednici akademija nauka svih jugoslovenskih republika i cijeli niz drugih).³⁷ Među one koji su protiv projekta javno istupali i potpisali cijeli niz protesta i peticija svrstao se i nezanemarljiv broj elitnih predstavnika crnogorske, srpske, i jugoslovenske kulture. Od Crnogoraca to su bili npr. pisac Mihailo Lalić, slikar Petar Lubarda, vajar Risto Stijović ili historičar Gligor Stanojević, uz veliki broj značajnih srpskih naučnika, umjetnika i književnika pa sve do slavnog doajena hrvatske literature Miroslava Krležu.³⁸

Političko rukovodstvo Crne Gore je otpor izgradnji mauzoleja tumačilo ne samo kao izraz različitih estetskih koncepcija i konzervativnijeg pristupa prema historijskom nasljeđu, već i kao

³⁷ B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 49.

³⁸ Srpski intelektualni krugovi su često optuživali Krležu zbog „protivsrpskih stavova“, ali u slučaju mauzoleja postavio se na stranu koja je bila smatrana za „srpsku“. Uz historijsko-estetske razloge se u njegov donekle neočekivani angažman u lovcenskom slučaju mogla projektovati i njegova neskrivana predratna antipatija prema Meštroviću, kojeg je dvadesetih godina izvrgavao ruglu s ultraljevičarskih pozicija kao patetičnog, nacionalno-romantičnog, i prema gorućim socijalnim problemima nezainteresovanog režimskog umjetnika.

neprihvatljivo miješanje u unutrašnje stvari najmanje jugoslovenske republike. Rukovodstvo susjedne Srbije podržavalo je ideju izgradnje mauzoleja kako retorički tako i finansijski. Dakle, sukob oko izgleda jednog od lovćenskih vrhova nije predstavljao konflikt između dvije „bratske“ republike, nego sukob između crnogorskog političkog rukovodstva i grupe intelektualaca iz Srbije i Crne Gore koncentrisane prije svega u Beogradu, koju su, njeni oponenti iz Crne Gore, djelimično opravdano, djelimično ne, smatrali za širitelja srpskih i prosrpskih tendencija koje negiraju etnički identitet crnogorskog naroda nezavisan od srpskog. Nakon završetka Drugog svjetskog rata komunistički režim je priznao Crnogorce kao samosvojan narod, iz čije egzistencije je bilo i izvedeno pravo Crnogoraca na sopstvenu republiku u okviru federalizovane Jugoslavije³⁹. Obzirom na to da je podrška nacionalnoj emancipaciji pojedinih jugoslovenskih naroda išla ruku pod ruku sa ideologijom bratstva i jedinstva, tokom prve dvije decenije komunističke vladavine nije došlo do kompleksnijih pokušaja da se postuliraju svi detalji crnogorskog narodnog identiteta, što se odnosilo prije svega na delikatna pitanja historijskih, kulturnih i etničkih različitosti crnogorskog i srpskog naroda. Ta nejednoznačnost je relativno dugo održavala primirje između pristalica ekskluzivnog crnogorskog etničkog identiteta i grupe sa suprotnim mišljenjem, koja je crnogorski identitet

³⁹ Ključni tekst koji je za cijeli niz godina predodredio osnovni stav novog komunističkog režima po pitanju nacionalnog identiteta Crnogoraca, predstavlja brošura Milovana Đilasa, *O crnogorskom nacionalnom pitanju*, Beograd 1945. Kasnije svjetski poznati disident, tada naravno još uvijek vodeći ideolog i propagator Titovog režima, pitanju crnogorskog identiteta je pristupao kao produktu historijske evolucije iz srpske etničke svijesti koja joj je prethodila i nije, dakle, konstruisao primordijalističko shvatanje crnogorskog identiteta od ranog srednjeg vijeka do sadašnjosti.

vidjela kao specifični dio šireg srpskog identiteta. Međutim, u liberalnijoj atmosferi šezdesetih i sedamdesetih godina u vezi sa sporom oko mauzoleja, prvi put su se na izraženiji način iskristalisale obje koncepcije crnogorskog identiteta kao uzajamno isključujuće. Tada se crnogorska nacionalna svijest profilisala kao modernom vremenu prilagodljiva, sekularna forma nacionalizma, dok se srpska verzija crnogorske svijesti zasnivala na tradicionalnom nacionalizmu, često vrlo bliskom Srpskoj pravoslavnoj crkvi koja se predstavljala kao vjekovni provjereni stražar srpskog etničkog identiteta i istorijskog nasljeđa. Nacionaliziranje pitanja mauzoleja vodilo je do oštrijeg verbalnog radikalizma obje grupe i dugo vođena debata je tako brzo izgubila svoj stručni karakter. Odbrambeni stav prema vidljivom rastu srpskog nacionalizma i miješanja crkve u državne stvari samo su pojačavali odlučnost republičkog rukovodstva, koje se na jugu zemlje, tj. u samoj okolini Lovćena moglo osloniti o živi narodni sentiment lokalnog stanovništva. Dok su mnogi srpski i crnogorski intelektualci u Beogradu i u drugim mjestima Srbije javno protestovali protiv planiranog rušenja kapele, u Cetinju i okolini su naprotiv izbile antikerikalne demonstracije i manifestacije za podršku mauzoleja.

Jednog od glavnih protivnika mauzoleja u cijeloj ovoj polemici je predstavljala Srpska pravoslavna crkva (SPC). Crkva je zamjenjivanje kapele sekularnijim objektom vidjela kao izričit napad režima na pravoslavlje i srpski identitet Crne Gore. U sam spor crkva je stupila tek u njegovoj napetoj fazi na prelomu 1969. i 1970. godine. Dvadeset i trećeg aprila 1970. Mitropolija crnogorsko-primorska, pod čijom crkvenom jurisdikcijom se nalazio Lovćen, predala je Ustavnom sudu jugoslovenske federacije u Beogradu žalbu na Socijalističku Republiku Crnu Goru, čiji politički predstavnici, prema mišljenju crkve, nijesu imali pravo odlučivanja o rušenju kapele. Mitropolija je Njegoševu grobnicu smatrala svojim vlasništvom što je u žalbi

pokušala potkrijepiti istorijskim argumentima.⁴⁰ Funkciju predsjednika najvišeg suda jugoslovenske federacije je igrom slučaja u to vrijeme zastupao Blažo Jovanović, nekadašnji predsjednik vlade Crne Gore, koji je 1952. lično inicirao izgradnju mauzoleja. Sud je pod njegovim predsjedništvom 8. juna 1970. odlučio da prema jugoslovenskim zakonima predmet žalbe ne spada pod kompetencije federalnih organa. Rješavanje spora bilo je delegirano na republički nivo. Spor je potom nastavljen pred Ustavnim sudom Crne Gore. Cetinjski opštinski odbornici su 2. novembra 1970. predali sudu opširni elaborat, koji je sadržao niz ozbiljnih argumenata koji su trebali da oslabe pozicije crkvene hijerarhije.⁴¹ Predstavnici Cetinja su odmah u uvodu oštro intoniranim riječima osporili i sam položaj SPC u Crnoj Gori. Jurisdikcija nad crnogorskom eparhijom od strane SPC po njima je bila nelegalna, jer je SPC nelegalno prisvojila cjelokupnu pravoslavnu crkvenu imovinu 1920. godine na osnovu jednostrane i nekanonske odluke o ukidanju domaće, autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve, koje je uslijedilo nakon prisajedinjenja samostalne crnogorske države Kraljevini SHS 1918. godine. Argument koji je negirao legitimnost SPC na teritoriji SR CG bio je u tom obliku iznesen prvi put u komunističkoj Jugoslaviji. Nakon formiranja samostalne Makedonske pravoslavne crkve 1966. godine koju su podržali federalni i republički organi najjužnije jugoslovenske republike bez obzira na otpor SPC,⁴² slični argumenti crnogorskih komunista morali

⁴⁰ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 150-160; B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 63-71.

⁴¹ L. Trifunović: *Sumrak Lovćena*, s. 162-172; B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 73-94.

⁴² SPC sve do danas nije formalno priznala autokefalnost Makedonske pravoslavne crkve, što je nakon raspada Jugoslavije dovelo do niza nespo- razuma koji s vremena na vrijeme imaju negativan uticaj na, inače u cjelini zadovoljavajuće srpsko-makedonske međudržavne odnose.

su u ušima predstavnika SPC zazvučati prijeteće.⁴³ Elaborat, koji su pripremili cetinjski predstavnici, dalje je upozoravao na postojanje niza dokumenata iz polovine dvadesetih godina prema kojim je kapela bila imovina države a ne crkve. Parcele na vrhu Lovćena tradicionalno su zajedničko komunalno vlasništvo plemena Njeguša, što su identično priznavale legislativa i katastarske knjige iz vremena crnogorske monarhije, Kraljevine SHS i Titove Jugoslavije.⁴⁴

Kao što se moglo i očekivati od samog početka, 11. novembra 1970. Ustavni sud SR CG proglasio je žalbu Mitropolije crnogorsko-primorske za nelegitimnu. Obzirom na to da su kako crnogorski, tako i federalni organi podržavali izgradnju mauzoleja a da je jednoznačnu saglasnost izrazilo i političko rukovodstvo Srbije, a o hrvatskom i da ne govorimo, bilo je jasno da rušenju kapele više ništa ne stoji na putu. Definitivnu odluku o „dislokaciji“ kapele koja je trebala biti postavljena na drugom mjestu donijelo je cetinjsko opštinsko vijeće 3. septembra 1971. godine. Tokom jeseni kapela je bila rastavljena ali nikad nije bilo odlučeno na kojem mjestu⁴⁵ treba biti ponovo postavljena, tako da se materijal od nje raspao u tišini u podnožju Lovćena nedaleko od puta koji je vodio prema mauzoleju.

Izgradnja mauzoleja je trajala u periodu od 1971. do 1974. Za njenu podršku sakupljani su dobrovoljni prilozima a među

⁴³ Ovdje nalazimo faktički identične argumente u korist autokefalnosti crnogorske pravoslavne crkve (CPC), koji su intenzivirani nakon raspada Jugoslavije i koji su doveli do crkvenog raskola i rascjepa crnogorskih vjernika među SPC i CPC, koja je uprkos vehementnom otporu SPC bila 1993. obnovljena. Naravno, sedamdesetih godina pitanje autokefalnosti nije imalo nikakvih drugih praktičnih implikacija.

⁴⁴ U opštinama koje su predstavljale istorijsko jezgro crnogorske države zajedničko plemensko vlasništvo je pravno ukorijenjeno do danas.

⁴⁵ Predlagani su Njegoševo rodno selo Njeguši i Cetinje.

donatorima su bile firme i privatna lica iz svih krajeva federacije.⁴⁶ Svečano otvaranje Njegoševog mauzoleja je održano 28. jula 1974, cijelih jedanaest godina kasnije od prvobitno planiranog termina. Tadašnje jedine crnogorske dnevne novine „Pobjeda“ su tom prilikom indirektno podsjetile poražene branioce kapele da „Ovo vrijeme zahtijeva moderniji prilaz Njegošu i njegovom djelu. (...) Možda će taj spomenik za jedan broj naših sunarodnika biti i otrežnjenje od pravoslavnih i političkih zabluđa, od romantizma i sentimentalizma.“⁴⁷ Glavni govornik nije bio nikakav gost iz Beograda, već simbolično u skladu sa tadašnjim decentralističkim tendencijama, predsjednik predsjedništva SR CG Veljko Milatović (1921-2004), predstavnik novog, samopouzdanijeg političkog pravca koji je uspješno razvijao republičke kulturne i obrazovne institucije i podržavao crnogorsku nacionalnu emancipaciju od Srbije i srpskog naroda. Nije slučajnost, što je iste 1974. godine odobren i novi federalni ustav, koji je garantovao veća prava pojedinačnim republikama, i što su napokon u Crnoj Gori osnovani univerzitet i akademija nauka. Sekularna politička svečanost na vrhu Lovćena održana je slično kao i 1925. u pogodnim vremenskim prilikama ali ovaj put ne samo s radikalnom promjenom izgleda Njegoševe grobnice već i s promjenom diskursa o značaju njegovog lika i mjesta njegovog posljednjeg prebivališta. Predsjednik Milatović je u govoru prije počasnog presijecanja vrpce istakao, da veličanstveni mauzolej nije nikakav hladni i neupotrebljivi spomenik već temporalna raskrsnica koja „svojom otvorenošću i dostupnošću služi prisnom približavanju i povezivanju Njegoša – pjesnika sa sadašnjim i budućim generacijama“.⁴⁸ Isto kao što se 1925. godine visoko nad Jadranom neodoljivo nametala ideja naturalizacije istorije ni

⁴⁶ Kompletan spisak donatora, vidi u B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 159-186.

⁴⁷ B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 107.

⁴⁸ B. Kilibarda, *Lovćen, Njegoš, Meštrović*, s. 14.

„drug Veljko“, prema tadašnjoj štampi, nije zaboravio proglasiti, da od tog trenutka Njegoš i njegov mauzolej definitivno i neodvojivo srastaju sa crnogorskom mitskom planinom. Novi arhitektonski oblik Njegoševe grobnice se takođe projektovao i do zvaničnog znaka SR CG, na kojem su od polovine sedamdesetih godina na vrhu siluete Lovćena oštri uglovi Meštrovićevog mauzoleja zamijenili rotundu stare kapele.

Nakon raspada Jugoslavije: obnovljene kontraverze i njihovo slabljenje

Još u početnoj fazi jugoslovenske krize na prelomu 1988. i 1989. godine srpski vođa Slobodan Milošević (1941-2006) je u okviru nastojanja za sticanjem kontrole nad jugoslovenskom federacijom uspio na pučistički način odstraniti tadašnje crnogorsko rukovodstvo i umjesto njega postaviti nove lojalne kadrove. Ta grupa pretežno mladih komunističkih funkcionera slijepo je slijedila političku liniju oficijalnog Beograda. Na ideološkom nivou promjena na vlasti se odrazila u podršci srpskom nacionalizmu i njegovim propagatorima, te u potiskivanju ispoljavanja samostalnog crnogorskog političkog i nacionalnog identiteta. Krajem osamdesetih godina u vezi sa promjenom oficijalnog diskursa u srpskim i crnogorskim medijima ponovo je bilo otvoreno pitanje mauzoleja, ali ovaj put u uslovima potpuno drugačije konstelacije vlasti nego u šezdesetim i sedamdesetim godinama. Nekadašnje kao i potpuno nove pristalice kapele, sve glasnije podržavane od strane Srpske pravoslavne crkve, čija je društvena i politička uloga od kraja osamdesetih brzo rasla, počeli su otvoreno lobirati za odstranjivanje Meštrovićevog mauzoleja i njegovo zamjenjivanje replikom prvobitnog sakralnog objekta. Istorijski i ideološki argumenti iz šezdesetih i sedamdesetih godina bili su iznova reciklirani a obnovljena diskusija nije donijela ništa novo, osim što su se u uslovima političke i diskursivne prevage rastućeg i sve agresivnijeg srpskog nacionalizma potpuno promijenile pozicije

pristalica i protivnika mauzoleja.

Godine 1989. u skladu sa novom konstelacijom vlasti Njegoševu nagradu za književnost dobio je Dobrica Ćosić (*1921), jedan od glavnih ideologa novodobog srpskog nacionalizma iz druge polovine 20. vijeka.⁴⁹ Nakon njenog preuzimanja na Cetinju, izjavio je da novčani dio nagrade posvećuje podršci rušenju mauzoleja i izgradnji prvobitne kapele na njegovom mjestu. Među crnogorskim intelektualcima koji se etnički nijesu prestajali identifikovati s crnogorskom sviješću, a često još i sa titoističkom ideologijom bratstva i jedinstva ravnopravnih jugoslovenskih naroda, Ćosićeve riječi su izazvale buru negodovanja. Obnovljena debata s preloma osamdesetih i devedesetih godina je u svakom slučaju pokazala da se poražena strana protivnika mauzoleja s njegovom egzistencijom nije pomirila, dok je za većinu Crnogoraca koji su živjeli u okolini Lovćena, tj. u nekadašnjem jezgru crnogorske države, u kojem je etnička crnogorska svijest bila dominantna, Meštrovićev mauzolej uspio postati ključni simbol vlastite samosvojnosti. U napetim mjesecima koji su prethodili raspadu Jugoslavije su stanovnici Cetinja i radnici lokalnih kulturnih institucija organizovali neformalne straže u cilju sprečavanja eventualnog vandalskog napada na zgradu mauzoleja ali do takvog pokušaja na sreću nije ni došlo.

Iako je crnogorsko političko rukovodstvo evidentno pružalo medijski prostor i tihu podršku pristalicama zamjenjivanja mauzoleja kapelom, uprkos uzrujanim debatama koje su bile povezane s cjelokupnom političkom situacijom i rastućim nacionalnim tenzijama, nije došlo do nekih konkretnih koraka u smislu novih građevinskih planova. Nakon izbijanja ratova za jugoslovensko nasljedstvo polovinom 1991. godine, kao i zbog ubrzanog pada ekonomskog standarda i hiperinflacije koju su izazvali militarizacija, rat, međunarodne sankcije i diletantska privredna politika, bilo je očito da novi režim za tako ambiciozan projekat jednostavno ne bi imao

⁴⁹ Od 1992. do 1993. bio je prvi predsjednik krnje Jugoslavije, sastavljene samo od Srbije i Crne Gore.

sredstava. Od polovine devedesetih godina crnogorski režim Mila Đukanovića (*1962) se počinje polagano odvajati od neuspješnog Miloševićevog kursa u pravcu saradnje sa Zapadom i s idejom o sopstvenom putu primorske republike, koja je bila sve manje zavisan od oslabljene i vlastitim problemima opterećene Srbije. Na prelomu vijekova crnogorsko rukovodstvo opet u potpunosti protežira ideju etničke samosvojnosti Crnogoraca i pragmatično kreće ka obnovi nekadašnje nezavisnosti. S tim su i debate o zamjenjivanju mauzoleja kapelom kao nerealne i bespredmetne postepeno splasnule i utihnule.

Mauzolej na Lovćenu je danas omiljena turistička atrakcija a slika kapele je i dalje ikonografski čvrsto povezana sa srpskim i prosrpskim ideološkim i političkim strujama, koje su u okviru današnje Crne Gore, čini se, ušle u trajnu defanzivu. Nakon obnavljanja nezavisnosti 2006. godine, za sada nije došlo do bitnijih pokušaja reinterpretacije Njegoša u skladu s novim političkim i kulturnim odnosima. Moguće je, da do sličnog procesa u dohlednoj budućnosti neće ni doći.⁵⁰ Na kraju krajeva, ni sadašnja faza globalnog kapitalizma ne traži nikakve velike likove i uzore iz prošlosti. Njegoševe ideje i stihovi ne mogu voditi ekonomskom rastu niti ubrzati razvoj evroatlantskih integracija. Mjesto njegovog posljednjeg prebivališta koje je uz pomoć komunističkih predstavnika postalo izraženije i atraktivnije, bez obzira na istorijske i estetske primjedbe oponenta, svake naredne sezone je u maksimalnoj mogućoj mjeri „uspješno turistički valorizovano“, kako danas kažu Crnogorci.

Prijevod sa češkog: **Adin Ljuca**

⁵⁰ Prva velika „okrugla“ godišnjica nakon obnove samostalnosti – proslava dvjestogodišnjice Njegoševog rođenja (2013) – možda će ipak predstavljati pogodnu priliku za nove reinterpretacije njegovog lika, djela i značaja u izmjenjenom političkom kontekstu (napomena autora iz 2012.).